

Հ. Ս. ԲԱԴԱՎՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԻՄԱՍՏԱՍԵՐԻ ՏՈՄԱՐԻ ՇՈՒՐՋԸ

Հայոց հին տոմարը 6—12-րդ դարերը ընկած ժամանակաշրջանում ունեցել է զարգացման երկու հիմնական էտապ: Առաջին շրջանը համապատասխանված է 6—7-րդ դարերին, երբ Ս. Անահիա Շիրակացուն հաջողվեց կարգավորել տոմարական հաշվումներում առաջացած խառնաշփոթությունը: Այդ շրջանում ընդունվեց և հաստատվեց հայոց Մեծ թիվականը, որ սկզբնավորվել է 552 թվականի հունիսի 11-ին, ընդունվեց Էտա Աղեքաններացու հաւատնաբերած 532-ամյա օրինաշափոթյունը: Այդ օրինաշափոթյունը հանդիսանում է ըստ հին տոմարի Զատկի, տոների, Լուսնի փոլերի և շարարվա օրերի հոյնությամբ կրկնվելու պարբերաշրջանների արտադրյալը ($19 \times 28 = 532$): Հայոց շարժական տոմարի ամիս և ամսաթիվը գորգակցվեց այլ ազգերի տոմարների հետ: Շիրակացին Էտա Աղեքաններացու 532-ամյա պարբերաշրջանը կիրառեց նաև հայոց շարժական տոմարում գորգակցված հույսան տոմարի հետ: Հարկ է Զելի, որ Հանքան Շիրակացին հայերը օգտագործել են Անդրեա Բյուզանդացու կազմած 200-ամյա տոմարը, որը կիրառվել է 352 թվականից մինչև 552 թվականի վերջը:

Այսուհետև, Անահիա Շիրակացուց շորչ մի քանի դար հետո հայոց տոմարում հշանակալից բարեփոխումներ տեղի չեն ունեցել:

Հայոց տոմարի պատմության զարգացման երկրորդ էտապը սկսվել է հայ անվանի պատմիչ, տոմարագետ, փիլիսոփա և բանաստեղծ Հովհաննես Խմատասերի (Հովհաննես Սարկավագ) կատարած հշանակալից ուսումնափրություններով: Նա ապրել է XI դարի վերջում և XII դարի սկզբում: Հովհաննես Խմատասերը հանդիսացել է իր ժամանակի լավագույն տոմարագետներից, նաև, բացի հայոց տոմարից, հրաշալի իմացել է նաև շատ ազգերի տոմարները. այդ երկում է մեզ հասած երա տոմարական աշխատանքը:

Հովհաննես Խմատասերի տոմարագիտական աշխատությունների՝ մեզ հասած պատամիկներից առանձնապես աշքի են ընկնում երա «Պատճեն» տո-

մարի», «Մեկնութիւն տոմարիս հայկագնեայ», «Խահնախորանը», «ԾԼԲ (532) աղյուսակները» և բազմաթիվ այլ աշխատություններ:

Հայոց հին տոմարի պատմության էջերում հշանակալից տեղ ուներ Հովհաննես Խմատասերի հայոց տոմարը շարժականից անշարժ դարձնելու բարեփոխությունները: Ամանորը՝ Նավասարդի 1-ը փետրվարի 29-ից (շարժական տոմարով), անշարժ տոմարի բարեփոխության ժամանակ օգոստոսի 11-ը տեղափոխվելը և այլը:

Հովհաննես Սարկավագի վերը հշված ուսումնախորոշությունները հանդիսանում են հայոց տոմարի պատմության զարգացման գոհարները:

Այստեղ նարկ է հիշատակել Կիրակոս Գանձակեցու երկուողը՝ նվիրված Հովհաննես Խմատասերի անշարժ տոմար ստեղծելու հշանակությանը. «Քրազմաց փափակելին և ոչ ձեռնիսա, չիաստատ և զանշարժ տոմարը կարգեաց հայոց փոխանակ շարժականին և անհատատնոյն և, արար և միաբանութիւն ամենայն ազգաց տոմարի ընդ հայոց վասն զի հոյժ իմաստուն էր այրն և աստուածային շնորհօք զարդարեալ...»¹:

Այնուհետև, Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչը մեծ հիշացմունքով է խոսում Հովհաննես Խմատասերի մասին, որպես իր ժամանակի բազմակողմանիորեն զարգացած գիտակի. «Սորա բանի ամենայն իմաստափրական ոռով է, որպես Գրիգորի աստուածաբանի, և ոչ գեղջուկ»²: Հովհաննես Խմատասերն իր ժամանակին եղել է բնական գիտությունների մեծ գիտակ:

Հետաքրքրական է նշել նաև Դ. Աղիշանի գնահատականը Հովհաննես Խմատասերի մասին. «Հովհաննես Խմատասերին անունն ալ, մականունն ալ, գրիշն ալ ժառանգեց Սարկավագ (Հովհաննես Խմատասեր—Հ. Բ.) և ամեն պատմիչ և հիշատակողը չեն կրնար-

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1961, էջ 62:

² Անդ, էջ 63:

անուը տալ՝ առանց կոչելու Սուրբ Իմաստաեր կամ Մեծ Իմաստաեր, Աստվածային իմաստաեր, Գերութնակ վարդապետ, Մեծ սփեսանու և այլն...»³:

Այստեղ տեղին է նշել, որ պրոֆեսոր Ա. Արքանայանի «Հովհաննես Իմաստաերի մասնագործությունը» աշխատությունը շնորհակալ գործ է, որ նա երկար տարիների ըրտնաշան աշխատանքով հնամաշ ձեռագրերից ի մի հավաքելով լոյս աշխարհ է հանել «Իմաստաերի». ինչպես տոմարագիտական, այնպես էլ մյուս աշխատությունները:

Ե զգացվել: Այդ ժամանակ հայոց տոմարի կարգավորման հարցերով հանգամանորեն զբաղվել է անվանի գիտնական, լավագույն տոմարագետ Հովհաննես Իմաստաերը: Նրան հաջողվել է հայոց տոմարի մեջ կատարել արմատական բարեփոխություն. Հայ շարժական տոմարի փոխարեն կազմում է անշարժ տոմար, պայման առաջին անգամ հայոց տոմարու ընդունում է համանջ տարվա գործածությունը: Հայոց շարժական տոմարը անշարժ դարձնելու բարեփոխությունը Հովհաննես Սարկավագի կողմից հա-

Նկար 1

Նկար 2

Մեր հպատակ է տոյց հովհածում համառոտակի լուսաբանել Հովհաննես Իմաստաերի շարժման տոմարից անշարժին անցնելու բարեփոխությունը, ինչպես և վերը նշած մյուս տոմարական հարցերը և նրանց հշանակությունը տոմարագիտության ու ժամանակագրության մեջ:

Հայոց տոմարի Մեծ թվականը սկսելու բարեփոխությունից և Անանիա Շիրակացու կազման 532-ամյա Էապան պարերաշրջանի տոմարից հետո, XI դարի երկրորդ կեսում հայոց տոմարի մեջ արմատական բարեփոխություն կատարելու անհրաժեշտություն

³ Դ. Ալիշան, Հովհաննես հայրենաց հայոց, հատոր Բ, Վենետիկ, 1870, էջ 235:

վաճարար կատարել է այն ժամանակ, երբ վերջացել է Անանիա Շիրակացու 532-ամյա շրջանի համար կազմած օրացուցը: Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ Հովհաննես Իմաստաերը հայոց տոմարի վերաբերյալ կատարել է այնպիսի բարեփոխություն, ինչպիսին ցանկանում էր կատարել VII դարում Անաստանարու կարողիկուր Անանիա Շիրակացու միջոցով: Մինչ այդ բարեփոխությունը հայոց օրացուցին տարվա տևողությունը ընդունված էր 365 օր, որը հումանական և այլ անշարժ օրացուցների համամատությամբ լուրաբանվուր 4 տարին մեկ անգամ մեկ օրով առաջ էր ընկնում, ապինըն Հայոց տոմարը համանջ տարի շուներ, ինչպիսին ունեին Հովհաննես տոմարը և այլ ազգերի օրացուցներ:

Հայոց	Եղանակ	Քառականակ	Վահագում	Համապատակած թվական	Տարբերակ
Հայոց	Չիստ քաշով	Հայոց	Հայոց	1	L
Հայոց	Քաշով շաբաթին	Հայոց	Հայոց	1	HP
Հայոց	Համապատակած շաբաթին	Հայոց	Համապատակած շաբաթին	1	L
Հայոց	Դժոխ համապատակած շաբաթին	Հայոց	Համապատակած շաբաթին	1	HP
Հայոց	Դժոխ համապատակած շաբաթին	Հայոց	Համապատակած շաբաթին	1	L
Հայոց	Դժոխ համապատակած շաբաթին	Հայոց	Համապատակած շաբաթին	1	HP
Հայոց	Դժոխ համապատակած շաբաթին	Հայոց	Համապատակած շաբաթին	1	L
Հայոց	Դժոխ համապատակած շաբաթին	Հայոց	Համապատակած շաբաթին	1	HP
Հայոց	Դժոխ համապատակած շաբաթին	Հայոց	Համապատակած շաբաթին	1	L
Հայոց	Դժոխ համապատակած շաբաթին	Հայոց	Համապատակած շաբաթին	1	HP
Հայոց	Դժոխ համապատակած շաբաթին	Հայոց	Համապատակած շաբաթին	1	L
Հայոց	Դժոխ համապատակած շաբաթին	Հայոց	Համապատակած շաբաթին	1	HP
Հայոց	Դժոխ համապատակած շաբաթին	Հայոց	Համապատակած շաբաթին	1	L
Հայոց	Դժոխ համապատակած շաբաթին	Հայոց	Համապատակած շաբաթին	1	HP
Հայոց	Դժոխ համապատակած շաբաթին	Հայոց	Համապատակած շաբաթին	1	L
Հայոց	Դժոխ համապատակած շաբաթին	Հայոց	Համապատակած շաբաթին	1	HP
Հայոց	Դժոխ համապատակած շաբաթին	Հայոց	Համապատակած շաբաթին	1	L
Հայոց	Դժոխ համապատակած շաբաթին	Հայոց	Համապատակած շաբաթին	1	HP
Հայոց	Դժոխ համապատակած շաբաթին	Հայոց	Համապատակած շաբաթին	1	L
Հայոց	Դժոխ համապատակած շաբաթին	Հայոց	Համապատակած շաբաթին	1	HP
Հայոց	Դժոխ համապատակած շաբաթին	Հայոց	Համապատակած շաբաթին	1	L
Հայոց	Դժոխ համապատակած շաբաթին	Հայոց	Համապատակած շաբաթին	1	HP

Նկար 3

Հովհաննես Խմատասերը շարժական տոմարից անշարժին անցնելու բարեփոխության հետ մահամանակ 1085 թվականի օգոստոսի 11-ի հաշվով և սկզբու է հայոց փոքր թվական, որը կոչվում է հայոց փոքր թվական կամ «Սարկավագադիր թվական»:

Սի շաբը պատմագիրներ և մատնագիրներ իրենց կազմած նիշատակարաններում և տոմարական աշխատություններում հայոց Մեծ թվականին զուգահեռ գործածել էն նաև սարկավագադիր թվականը:

Սակայն պետք է նշել, որ Խմատասերի բարեփոխած տոմարը հայոց եկեղեցական ժողովի կողմից չի քննարկվել պաշտօնապես հաստատելու և ընդունելու իմաստով: Բայց, քանի որ Հովհաննես Խմատասերի կազմած տոմարը ավելի հարմար ու դյուրին էր, գործածելը, հայոց եկեղեցին կրոնական և այլ տոների համար նպատակահարմար է գտել առաջնորդվել Սարկավագի կազմած անշաբը տոմարով, իսկ բարձրացիական կրանքում շարունակել էն առաջնորդվել մինչ այդ գոյություն ունեցող շարժական տոմարով, պահպանելով հայոց Մեծ թվականը: Ակրբական շրջանում, Խմատասերի բարեփոխության ժամանակ, հայոց շարժական տոմարի համաձայն, նոր տարիին՝ նավասարդի 1-ը, համապատականում էր փետրվարի 29-ին սակայն Խմատասերը այդ օրը շնորհեց տարիակից կամ նոր տարի և բացի այդ, այս հարցում շնորհինակեց օտար ազգերի օրացույցներից (այսինքն նոր տարին չհամապատասխանեցրեց հրանց նոր տարվա հետ), որոնք վաղող անցել էին անշարժ օրացույցների գործածությանը: Նա,

հավանաբար, համապատականություն հնտապատուել է այն հարցը, թե նույն «Հայոց բուն» թվականը սկզբնավորելու ժամանակը նոր տարին եղի սկզբանից: Մեզ հասած տվյալները վկայում են այն մասին, որ դեռևս մերժանական շրջանում նայեցր նոյն տարին էին ամսի 1-ին, որը համապատականում էր հունվարի 1-ին:

Միանգամայն բնական է, որ Հովհաննես Սարկավագը իր կազմած անշաբը օրացույցի ցանկների է նոր տարին դարձյալ համարել տարվա այն օրը, որն առաջին շրջանում տոնել էն մեր համբաները: Հավանաբար դրանից եկեղեցով, օս իր բարեփոխած անշաբը տոմարի նոր տարին՝ նավասարդի 1-ը փետրվարի 29-ից տեղափոխել է օգոստոսի 11-ը: Պատմությունից հայտնի է, որ այլ ազգերի օրացույցները բարեփոխելիս նովյանեւ տեղի են ունեցել տարեմուտի տեղափոխման դեպքեր:

Խմատասերի տոմարագիտական ուսումնասիրությունները մեծ ավանդ են հանդիսացել օրացույցի պատմության զարգացման բնագավառում ընդհանրացես և մասնավորական հայոց տոմարի զարգացման գործում: Հովհաննես Խմատասերը կազմել է 532-տարվա տոմար, որտեղ որոշված են առանձին տարիների վերադիրները, լոթներակը, տանուտերը, զարկական լիալուսինը, Զատիկը, Բարեկենդանը, Վարդակար, ցերեկվա և գիշերվա տևողությունը և այլն: Նրա 532 տարվա աղյուսակը կազմված է բայց Հովհաննես տոմարի ամիսների և հունվարի մեծ վերադիրների, որը կազմում է Ծիրակաց 532-ամյա պարերաշրջանում բերված հունվարական վերադիրների շարունակական կրկնություննը, միայն այն տարբերությամբ, որ Ծիրակացու մոտ բերված է հունվարական փոքր կամ հունա-բյուզանդական վերադիրների սիստեմը, իսկ Սարկավագի աղյուսակում՝ հունվարական մեծ վերադիրների սիստեմը:

Հայ տոմարագիտության պատմության մեջ հրաշալի ուսումնասիրություն է հանդիսանում Հովհաննես Խմատասերի «Պատմեն տոմարի» աշխատությունը: Սարկավագի սույն աշխատությունը ընդգրկում է ինչպես հայոց հին տոմարի, այնպես էլ այլ ազգերի և մասնավորական հունվարական կազմական կանոնները: Խմատասերի մոտ տոմարական կարևոր կանոնները ձևակերպված են հատուկ ու պարզ, որոնց միջոցով կարելի է որոշել՝ տարվա վերադիրը, ոսկերից, լուսնի ծննները և լորումը, տանուտերը, ամսի թիվը, Լուսնի ծննները և լորումը, տանուտերը, ամսի-

⁴ Համաձայն Հովհաննես Խմատասերի կազմած 532 (ԸԼԲ)-ամյա աղյուսակի, որի առաջին տարվա՝ 1085 թվականին Զատիկի եղի է ապրիլ 20-ին, որն հաստատվում է Գինցեկի կազմած Զատիկի տոների ցուցակով: Հայ Գինցեկի ցուցակի 1085 թվականին Զատիկը նոյնպատճ տեղի է ունեցել ապրիլի 20-ին: Այս հաճամանքը հատապում է, որ իրոք Հովհաննես Խմատասերի 532-ամյա պարերաշրջանի առաջին տարին համապատականում է 1085 թվականին (բայց ըստ էպիթյան պետք է սկսվի 1084 թվականից):

ների կրկնակը և կիսակը, բրնձրյալը, տարվա և համակերի ժամանակը, Զատկի, Բարեկենդանի, Վարդապատի և այլ բազմաթիվ տոմարական հարցեր: Սարկավագի «Պատմեն տոմարի» աշխատությունը իր բռվանդակությամբ և հարցերի ձևակերպման ու պարզաբնականությամբ հանդիսանում է տոմարական կանոնների համառոտ հանրագիտարան, որը արժանի է ստանդարտ ուսումնասիրության: Կամաձից վեր է, որ Հովհաննես Խմատասերը իր «Պատմեն տոմարի» ընթանարքած աշխատությունը գրեթե օգտագործել է Անդրեա Բյուզանդացու, ինչպես և Անանիա Ծիրակացու տոմարագիտական աշխատությունները:

Դեռ է ճշել նաև այն, որ չնայած Խմատասերի անշարժ տոմարին անցնելը սկզբնավորվել է 1085 թվականի օգոստոսի 11-ին, սակայն 13—14-րդ դարերի հաջ մատնագիրների ձեռագրերում պատմում են անշարժ և շարժական տոմարների զուգամետ գործածությունները, իսկ որոշ աշխատություններում պատմում են նաև ավելի ուշ ժամանակներում:

Յուրաքանչյուր չորս տարին մեկ անգամ հաշվում էին համանաց:

Խմատասերի բարեկոնյությամբ հայոց տոմարը շատ էր նամանել Հովհան տոմարին, որովհետև օրացույցին միշտ տարի ընդունվում էր հափսար 365^{1/4} օրվա, ինչպես Հովհան տոմարում:

Սարկավագի բարեկոնյությունից հետո, հայոց անշարժ տոմարի և հոոմեական օրացույցի ամիսների միշտ զուգակցությունը ունենալով համար կազմված է համեմատական մշտական աղյուսակ, որի միջոցով նեշտորյամբ կարելի է հայոց տոմարի ամսաթվերը արտահայտել հոոմեական ամսաթվերով և ընդհակառակավագը: Այս զուգակցությունը առանձնապես մեծ հշանակություն է ունեցել հոոմեական օրացույցով որոշած քրիստոնեական նեկացական տոների, իշխան և որևէ հշանակոր իրադարձության ժամանակը հայոց տոմարով և ընդհակառակը, արտահայտելու համար: Դրա համար պետք է օգտագործել սոորութերկան հայոց և հոոմեական ամսաթվերի համեմատական աղյուսակը: Այդ աղյուսակի վերևի մասում գրված են հայոց և հոոմեական ամսաթերը, յուրաքանչյուր պյունակի ձախ կողմում գրված են հայոց տոմարի ամսաթվերը 1—30, իսկ աչ կողմում հոոմեական համապատասխան ամսաթվերը գրված են երկու շարքով՝ մեկը հասարակ—«Բ», իսկ մյուսը համանաց—«Ա» տարիների համար:

Ինչպես տեսնում ենք, հայոց օրացույցի զարգացման պատմությունը շափականց հարուստ ու ընդարձակ է, դա հշանակում է, որ հայերը հինգույն շրջանից սկսած ուշադրություն են դարձել տոմարագիտության զարգացման գործին:

Քանի որ որոշ հայ մատնագիրներ օգտագործել են «Հայոց փոքր» թվականը (Սարկավագադիր թվականը), ապա անհրաժեշտ է իմանալ, թե «Հայոց փոքր» և հոոմեական թվականներով արձանագրված ժամանակագրությունները ինչպես արտահայտել մեկը մյուսով փոխադարձաբար: Դրա համար պետք է հաշվի առնել, որ Հայոց փոքր թվականով առաջին

Նկար 4

տարվա սկիզբը՝ Նավսաարդի 1-ը, համապատասխանել է հոոմեական 1085 թվականի օգոստոսի 11-ին: Այլ կերպ ասած՝ փոքր թվականի առաջին տարվա սակագիր կամագիրների է 1085 թվականի երկրորդ կեսը (օգոստոսի 11-ից մինչև դեկտեմբերի 31-ը) և 1086 թվականի առաջին կեսը (հունվարի 1-ից մինչև օգոստոսի 10-ը ներառյալ):

Հայոց փոքր թվականով արձանագրված իրադարձությունների ժամանակագրությունը հոոմեական տոմարով արտահայտելու և ընդհակառակը կատարելու համար պետք է վարչիկ նետկյալ կերպ. եթե Հայոց փոքր թվականով տվյալ իրադարձությունը տեսի է ունեցել՝ Նավսաարդի 1-ից առաջ, այսինքն հունվարի 1-ից մինչև օգոստոսի 11-ը ընկած ժամանակամիջություն, ապա պետք է երկու տոմարների թվականների տարրերությունը վերցնել 1085 տարի, իսկ Նավսաարդի 1-ից հետո (այսինքն օգոստոսի 11-ից մինչև դեկտեմբերի 31-ը ընկած ժամանակամիջություն) տեղի ունեցած դեպքերում՝ 1084 տարի:

«Հայոց փոքր» թվականը հոոմեականով արտահայտելու համար հիշյալ համապատասխան տարրերությունը պետք է ավելացնել «Հայոց փոքր» թվականին, իսկ ընդհակառակը կատարելու դեպքում տարրերությունը հանել հոոմեական թվականից ու ստանալ «Հայոց փոքր» թվականը: Հոոմեական և «Հայոց փոքր» թվականի տոմարներով ամփաները և ամսաթվերը փոխադարձաբար մեկը մյուսով արտահայտելու համար պետք է օգտագործել № 1 աղյուսակը:

Ա ղ յ ո ւ ս ա կ 1

Հայոց անշարժ տոմարի և հույսան տոմարի ամիսների և ամսաթվերի գուղակցման
մշտական աղյուսակ

Օգոստոս	Նոյեմբեր												Օգոստոս													
	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս			
1	11	1	10	1	10	1	9	1	9	1	8	1	7	1	9	8	1	8	7	1	8	7	1	7	6	5
2	12	2	11	2	11	2	10	2	10	2	9	2	8	2	10	9	2	9	8	2	9	8	7	2	7	6
3	13	3	12	3	12	3	11	3	11	3	10	3	9	3	11	10	3	10	9	3	9	8	3	8	7	0
4	14	4	13	4	13	4	12	4	12	4	11	4	10	4	12	11	4	11	10	4	11	10	4	10	9	8
5	15	5	14	5	14	5	13	5	13	5	12	5	11	5	13	12	5	12	11	5	11	10	5	11	10	0
6	16	6	15	6	15	6	14	6	14	6	13	6	12	6	14	13	6	13	12	6	12	11	6	12	11	0
7	17	7	16	7	16	7	15	7	15	7	14	7	13	7	15	14	7	14	13	7	13	12	7	13	12	0
8	18	8	17	8	17	8	16	8	16	8	15	8	14	8	16	15	8	15	14	8	14	13	8	14	13	0
9	19	9	18	9	18	9	17	9	17	9	16	9	15	9	17	16	9	16	15	9	15	14	9	15	14	0
10	20	10	19	10	19	10	18	10	18	10	17	10	16	10	18	17	10	17	16	10	17	16	10	16	15	0
11	21	11	20	11	20	11	19	11	19	11	18	11	17	11	19	18	11	18	17	11	18	17	11	17	16	0
12	22	12	21	12	21	12	20	12	20	12	19	12	18	12	20	19	12	19	18	12	19	18	12	18	17	0
13	22	13	22	13	22	13	21	13	21	13	20	13	19	13	21	20	13	20	19	13	19	18	13	19	18	0
14	24	14	23	14	23	14	22	14	22	14	21	14	20	14	22	21	14	21	20	14	21	20	14	20	19	0
15	25	15	24	15	24	15	23	15	23	15	22	15	21	15	23	22	15	22	21	15	22	21	15	21	20	0
16	26	16	25	16	25	16	24	16	24	16	23	16	22	16	24	23	16	23	22	16	22	21	16	22	21	0
17	27	17	26	17	26	17	25	17	25	17	24	17	23	17	25	24	17	24	23	17	24	23	17	23	22	0
18	28	18	27	18	27	18	26	18	26	18	25	18	24	18	26	25	18	25	24	18	24	23	18	24	23	0
19	29	19	28	19	28	19	27	19	27	19	26	19	25	19	27	26	19	26	25	19	25	24	19	25	24	0
20	30	20	29	20	29	20	28	20	28	20	27	20	26	20	28	27	20	27	26	20	27	26	20	26	25	0
21	31	21	30	21	30	21	29	21	29	21	28	21	27	21	29	28	21	28	27	21	27	26	21	27	26	0
				22	31	22	30	22	30	22	29	22	28	22	30	29	22	29	28	22	28	27	22	28	27	0
						23	31	23	30		24	31		23	30	23	30	29	23	29	28	23	29	28	29	28
							24	31						24	31	30	24	30	29	24	30	29	25	31	30	0
																										0
Օգոստոս	Նոյեմբեր												Օգոստոս													
	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս	Հունիս		

Ապստեղ կարեռ է նշել, որ «Սարկավագադիր» կամ «Հայոց փոքր» թվականից «Հայոց Մեծ» թվականին անցնելիս պետք է փոքր թվականին ավելացնել 533 տարի:

Հայոց տոմարի պատմության մասին խոսելիս հարկ է նշել նաև այն հանգամանքը, որ չնայած հայերը պրդեն ունենան սեփական անշարժ տոմարը, բայց և այնպէս այդ ժամանակաշրջանում միշազգային հայրենությունների զարգացումից ելնելով, ինչպես այլ զարգեր, այնպէս էլ հայերը նպատակահարմար են գտել պաշտոնական համարել Հույսան տոմարը:

Դա տեղի է ունեցել 1317 թվականին Աղամայում գումարված ժողովի որոշմաբ: Սակայն, պետք է նշել, որ դրանից ավելի ուշ շրջանում հայոց տոմարի վերաբերյալ առաջարկվել են նոր բարեկանություններ կատարելու համար: Անհրաժեշտ է նշել, որ Հովհաննես կիրառման զուգընթաց շարունակվել է ինչպէս հայոց շարժական, այնպէս էլ անշարժ տոմարների կիրառությունը: Որոշ հայ նեղինակները ձգտում էին պահպանել հայոց տոմարի գործածությունը ու ինքնուրույնությունը:

Աղամայի ժողովի որոշումից շատ ավելի ուշ շրջա-

նույն Զուղայի հազերը Հովսան տոմարին անցնելու փոխարեն ունեցան նոր տոմար, որի մասին կիսուներ մի այլ նոդվածում: Մեզ հասած փաստական տվյալները վկարում են այն մասին, որ հազերը մնա դժվարությամբ էին հրամարվում իրենց ազգային օրացույցի գործածությունից: Դրա համար էլ Արդանայի ժողովի որոշումը գործնականում լավ տարածում է գույլ միայն մի քանի դարերի ընթացքում:

Սյանեղ անհրաժեշտ է նշել նաև այն, որ 1760 թվականին Սեբաստյան Կյուրիդի աշխատափությամբ Վենետիկում հրատարակվել է «Բուն տոմար հայոց» գիրքը: Սույն գիրքը հիմնականում նվիրված է հայոց տոմարին, որտեղ զետեղված է հայոց Մեծ թվականում 1210—1742 թվականների համար կազմած տոմարը, հաշվումները կատարված են ըստ հայոց տոմարի ամիսների: Այդ աղյուսակում բերված են տոմարի հիմնական տարրերը՝ թվականը, վերադիրը, տարեգիրը, յոթներակը, զատկական լրումը, Զատիկը և այլն: Այս գրքում ինքը՝ նեղնակը դժգոհում է այն մասին, որ ուսանել ու մոռացության են մասնական տարրերը կանոնները: Սեբաստյանը հայոց տոմարի կանոնները և նրա գործածությունը վերականգնելու ու պահպանելու նպատակով գրել է «Բուն տոմար հայոց» աշխատությունը: Ահա թե ինչ է գրում նա այդ առթիվ:

«Արդ, որովհետև տոմարս հայոց փասն որոյ ոչ գործածելոյն որպես թէ դժուար և տարակուսակի թիր, և մանաւանդ ի տեղիս խախտեցեալք էին ինչ կանոնքն և խրատը, փասն որոյ ևս յետինս ուսումնափրաց զաշխատան յանձն առեալ ի ստիպմար սիրելեալց եղբարց, շինեցի յայսոսիկ նորապէս կանոնք. և խրատը, փասն որոյ այնոցից որք տարակուսելի էին և խախտեցեալք»:

Հովհաննես Խմատասերի կազմած «Խառնախորանը» մի ընդարձակ, մատչելի ու մշտական աղյուսակ է, որը իրենից ներկայացնում է 15 տարրեր ժողովուրդների օրացույցների, ամիսների ու ամսաթվերի սխտումների զուգակցությունը: Բացի այդ սույն աղյուսակում բերված են հոռմեական վերադիրները, յոթներակները, շաբաթագիրը, Արեգակի տեսանելի շարժման վերաբերյալ տվյալներ (այբուբեն Արեգականն, գոտիք⁵ Արեգականն, աստիճանը⁶ Արեգականն, հոլովք⁷ Արեգականն, ասպարէզ⁸ Արեգա-

⁵ Սյանեղ «Գոտիք արեգական» ասելով պետք է հասկանալ էլիպսաձև բոլորակ, որով շարժվում են մոլորակները Արեգակի շորջը, կամ Լուսինը երկրագնդի շորջը (տես գոտիք բառը Ստեփ. Մալխասյանի բացատրական բառարանում):

⁶ Խոսքը վերաբերվում է Արեգակի տեսանելի բարձրացումն երկնակամարտում:

⁷ Նշանակում է Արեգակի թափալումը, շարժումը կամ գլորումը:

⁸ Սյանեղ «Ասպարէզ Արեգական» ունի երկարության չափի իմաստ, նին Պարսկաստանում ասպարէզը ընդունել են հալասար 222, 112 մետր և նշանակում է ձի փարթեցնելու հրապարակ:

Նկար 5

կան), ցերեկվա և գիշերվա տևողության ժամերը տարվա ըլոր օրերի համար, որը համապատասխանում է Հայկական լեռնաշխարհի աշխարհագրական միջին լայնությանը:

Հովհաննես Խմատասերը կատարելով շարժական օրացույցից անշարժին անցնելու բարեփոխությունը, հայոց և նրա հարևան երկրների անշարժ տոմարների ամիսների և ամսաթվերի միջև պարզ զուգակցություն ունենալու առթիվ կազմել է այսպէս կոչված «Խառնախորան» աղյուսակները, որտեղ բերված են տասնինգ ժողովուրդների օրացույցների՝ հոռմեականն, հունական, աստրական, պարսկական, հայկական, երրայլական, արաբական, մակեդոնական, եգիպտական, երովակական, աթենական, բյութանական, կապադովիլական, վրացական, աղվանական ամիսների անունների սխտումները⁹ և փոխադարձարար զուգակցությունները:

Այդ աղյուսակը կազմված է ըստ հոռմեական ամիսների ներքականության՝ սկսվում է հունվարով և վերշանում դեկտեմբերով, որոնց նետ զուգակցվում են մյուս ժողովուրդների օրացույցների ամիսները: Յուրաքանչյուր ամսական համար աղյուսակի տվյալները բերված են երկու էջում: Առաջին էջում գրված են ամսաթվերը (հայկական տարարթվերի սխտեմով),

⁹ Ա. Արքահաման, Հովհաննես Խմատասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 160:

երկրորդ էջում համապատասխան ամփոները և հշանավոր կրոնական անշարժ տոները (նկ. 1 և 2, թիւրք ված է «Խառնախորանից» երկու էջ, ձևո. № 2068):

Հովհաննես Խմաստաերի կազմած «Խառնախորան» առաջին հայացքից շատ բարդ տպավորություն է թողնում, սակայն, եթե մոտիվից ծանրթանում ենք նրա օգտագործման մերոդին, դառնում է միանգամայն պարզ ու մատչելի: Այդ աղյուսակների մէջով վերը հշված ժողովորդներից որևէ մեկի ցանկացած ամիս և ամսաթիվը միանգամից արտահայտվում է մնացած 14 ժողովորդների համապատասխան ամիս և ամսաթիվով, և կանց այն է, որ այն զուգակցությունը մշտական է:

Հովհաննես Խմաստաերի «Խառնախորան» պահպանել է մի շարք ձեռագրերում, որոնցից ավելի կատարյան ու ամրողականը զետեղված է Մաշտոցյան Մատենադարանի № 2068 ձեռագրում, որը գըրված է 15-րդ դարում: Այս ձեռագրում թերված «Խառնախորան» հրատարակել է պրոֆ. Ս. Արքահամայնքը (այլ հրատարակություն մեջ հայտնի չէ): Սույն հոդվածը գրեալիս հիմնվել ենք Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 2068 ձեռագրի, ինչպես և պրոֆ. Ս. Արքահամայնք հրատարակած աղյուսակի վրա:

Հովհաննես Խմաստաերի «Խառնախորան» աղյուսակում 15 ժողովորդների օրացույցները դասակարգված են հինգ խմբի: Այն օրացույցները, որոնց ամփոները սկսած տարվա առաջին ամսից համապատասխանում են իրար կամ համբեկում են, նաև տարեմուտները կազմում են մի առանձին խումբ: Այլ կերպ ասած յուրաքանչյուր խմբի մեջ եղած ազգերի օրացույցների տարեմուտներն ու ամսամուտները համընկնում են: Դրանից ելնելով 15 ազգերի օրացույցները Սարկավագի «Խառնախորան» աղյուսակում դասակարգված են հինգ տարբեր միտեմ ունեցող խմբի:

Սույնին խումբը հանդիսանում է հոռմեական օրացույցին միտեմը, որի մեջ մտնում են հունական և ասորական օրացույցները (նկ. 3):

Երկրորդ խումբը կազմում է երրայլական օրացույցը, որի մեջ մտնում են արաբական և մակեդոնական օրացույցները (նկ. 4):

Երրորդ խումբը հանդիսանում է եգիպտական օրացույցը, որի մեջ մտնում են եթովպական, արենական, բյութանիական, կապադովկիական, վրացական և աղվանական (Կովկասի ալբաններ) ժողովորդների օրացույցները (նկ. 5):

Չորրորդ խմբի մեջ մտնում է միայն հայոց տոնարու, իսկ հինգերորդ խմբի մեջ՝ միայն պարսկական օրացույցը (տես նկ. 4):

Վերոհիշյալ խմբերի մեջ մտնող օրացույցների ամփոնների անունները ըստ հերթական կարգի (սկսած տարվա առաջին ամսից) բերված են ստորև:

Համաձայն Սարկավագի «Խառնախորան» աղյուսակում թերված տվյալների, առաջին խմբի մեջ մըսնող օրացույցներում նոր տարին հոռմեական օրացույցը համապատասխանում է հունվարի 1-ին: Երկրորդ խմբի մեջ մտնող օրացույցների նոր տարին համապատասխանում է մարտի 22-ին (երրայլական, արաբական օրացույցը համապատասխանում է Նիսան ամսի 1-ին, իսկ մակեդոնացոց օրացույցը գերդիմիոն ամսի 1-ին): Երրորդ խմբի յոթ ազգերի նոր տարին համապատասխանում է օգոստոսի 29-ին, որը իր հերթին՝ եգիպտական թոթ, եթովպական մասքարած, արենական մենիքիոն, բյութանիական դեսա, կապադովկիական արտահան, վրաց ախալձիղի և աղվանական հավասարդոն ամփոնի 1-ին: «Խառնախորան» աղյուսակի համաձայն պարսկական օրացույցի նոր տարին՝ փարվատին՝ տարվա առաջին ամսի 1-ը համապատասխանում է օգոստոսի 5-ին, իսկ «հայոց անշարժ տոնմարտվ» նոր տարին՝ Նավասրդի 1-ը համապատասխանում է օգոստոսի 11-ին:

Ինչպես տեսնում ենք, հայոց իին տոնմարի և պարսկական հինգ օրացույցի նոր տարին իրարից շեղված են եղել ընդամենը վեց օրով: Սույն աղյուսակում հաշվի են առնված նաև ավելյաց ամսի օրերի զուգակցությունը, ինչպես և համանց տարիների մեկ լրացույցի օրվա հաշվելու տեղը ըստ առանձին օրացույցների:

Հովհաննես Խմաստաերի «Խառնախորանի» կազմը ունի մոտավորապես 850 տարվա պատմություն, սակայն դեռ չի կորցրել իր հշանակությունը:

